

בדרך כלל להעברה משפה לשפה, מתרבות לתרבות, מלאום ללאום, אולם הם כמעט לא היו קיימים בכתיבתו.

עובדה זו קשורה לטיב כתיבתו של נאטור, להגותו ולאישיותו. שכן נאטור לא כתב בשפה הערבית כשהוא רואה לנגד עיניו את הקורא הערבי בלבד, ולא כתב על מציאות החיים הפלסטינית כשהוא רואה לנגד עיניו אלא את הקורא הפלסטיני. נאטור כתב בערבית, אך ראה לנגד עיניו, כל העת, ערבים ויהודים; הוא כתב על הפלסטינים, אולם ביקש לדבר עם הישראלים. הוא כתב ספרות ערבית-פלסטינית, אולם את מילותיו כיוון לאדם, לכל אדם.

יש להעריך עמדה זו על אחת כמה וכמה כשהיא קשורה בסופר ואיש רוח שהקדיש את חייו לכתיבה על הסוגיה הפלסטינית ועל נושאים החקוקים על לוח לבו של העם הפלסטיני: הפליטים, הכיבוש, האפליה – נושאים שבאופן טבעי מעוררים הסתייגות אצל יהודים-ישראלים, שרבים מהם אינם מוכנים להתבונן בהם נכוחה, ויותר מכך, נמנעים מנטילת אחריות על תיקון העוולות. קל למנות בין מעלותיו של נאטור את אומץ לבו, כנותו המופלגת ומידת האנושיות המעצבת את עמדותיו. אלה, לצד סגנון מרובד, עמוק וישיר גם יחד, הקלו על עבודת התרגום ואפשרו תוצאה שאני מקווה שנעדרת ממנה תחושת מחנק. תחושה זו היא פעמים רבות תוצאתו של מתח בין היצמדות לכוונת המחבר בשפת המקור לבין הרצון להתקרב אל הקוראים בשפה המתורגמת, קל וחומר כשהם מייצגים שני צדדים המצויים בסכסוך. אבל האיש שהיה נאטור, דרכו האנושית, אהבת האדם שבו והנתיבים שמצא להם ביטוי, קירבו את הערבית לעברית, ואולי – אם ניטיב להקשיב – גם יקרבו זה לזה ערבים ויהודים.

ההומניזם של נאטור, האיש שכתב על אודות בני אדם ועבור בני אדם, עיצב אותו לאיש רוח המייצר שיח; כזה שמביא את הסובבים אותו לעצור, להשתהות ולהקשיב. ההתמקדות במוגבלות האנושית,

## אחרית דבר

“איך מתחיל הסיפור שבין המולדת לזה שמחוץ למולדת?  
איך מתחיל הסיפור שבין המקום שבו אתה נמצא לבין זה  
שהתרחק ממך?”

בפברואר 2016, באופן פתאומי, לקה נאטור בלבו ומת. היה זה במהלך עבודת התרגום והעריכה של הספר, ובמותו הותיר נאטור את השלמת הקולאז' – המורכב משלוש יצירות שונות – בידי של המתרגם. נאטור ביקש ליצור את הקולאז' הזה, אולם לא הספיק לאשר את צורתו הסופית. מכאן נובעת אחריותו המיוחדת של המתרגם, שאינה רק בגדר אחריות פוליטית או לשונית, אלא אחריות צורנית ואסתטית המשפיעה על אופן קריאת הטקסט. כך, בעוד שחלק מהחלטות העריכה התקבלו עם נאטור בחייו, חלק אחר נאלצנו לקבל בלעדיו, תוך ניסיון לדמיין את העדפותיו, ותוך התייעצות עם עמיתים וחברים.

עריכת הספר לאחר מותו של נאטור הייתה משימה כבדת משמעות. דבריו, כמו אלה שלו המצוטטים למעלה, מהדהדים לכל אורכו של הספר, אולם משנדם קולו, נוסף להם לפתע רובד אחר, מצמרר. מטען מילותיו המיוחדות, שכוחו מצוי ביצירות, בבהירות ובכנות המבע, נעשה בהיעדרו מודגש ביתר שאת.

בעבודת התרגום ייחודו הספרותי של נאטור היה מורגש עד מאוד. לצד צלילותה של ההגות ועומק המחשבה, כמעט לא נותרו בקפלי המעבר שבין השפות חללים סמאנטיים בלתי עבירים. חללים אלה אופייניים

בטעויות, בכישלונות, בחלומות, והעובדה שבמרכז העלילה הציב תמיד גיבורים שהם אנטי-גיבורים, כמו גם השימוש שעשה בהומור ובאירוניה – כל אלה עשו אותו לסופר רב העוצמה שהיה. הוא פרסם בחייו למעלה משלושים ספרים ומחזות, והיה מוכר בקרב אוהבי ספר ברחבי העולם הערבי – מתוניס ועד לבנון – אך למרות זאת נותר נטוע כל חייו בכפר הולדתו שעל הכרמל, בדאלית אלכרמל. התכונות האנושיות והכנות שהוזכרו כאן הן שהעניקו לטקסטים שכתב חיים רב-לשוניים שכללו את תרגום יצירתו לאנגלית, איטלקית, צרפתית וגרמנית. ההומניות האוניברסלית הזו הקנתה לכתביו מעמד של שפה חדשה; הצעה ייחודית לתקשורת עברית-ערבית, כפי שהיא מתגשמת בספר המונח לפניכם.

כאמור לעיל, ביסודו של ספר זה עומדת עבודת צירוף והרכבה של טקסטים עצמאיים. אציין כי הפרקים הפותחים והסוגרים אותו הם תרגום הספר **ספר עֵלָא סֵפֶר (מסע על מסע)** שראה אור בערבית בשנת 2008 בהוצאת מואסטת תאמר ברמאללה. במהלך עבודת התרגום והשיחות עם נאטור עלה הרעיון לערוך אל תוכו קטעים מתוך ספרים אחרים העוסקים בתימת המסע. הספר השני שהורכב אל תוך הקולאז' הוא **יְמִשׁוֹן עֵלָא אַלְרִיח (הולכים על הרוח)** שראה אור בערבית בשנת 1992 בהוצאת מרכז יאפא כיתאבה תסג'יליה. הספר ראה אור בעברית, באותה שנה, בהוצאת המרכז לחקר החברה הערבית בישראל בבית ברל בתרגום עצמי של נאטור. הספר השלישי שמשלים את הפסיפס הוא **אֲנֵתְטָ'אר (הַמְתָּנָה)** שראה אור בשפה הערבית בשנת 2009 בהוצאת דאר אלשורוק בעמאן.

עבודת העריכה ומלאכת הרכבת הקולאז' כללו כמובן שינויים של יצירות המקור, ביניהם הסרה והזזת קטעים לפי הצורך, כדי להגיע לטקסט שהוא מצד אחד קולח ככל האפשר, ומן הצד האחר מאפשר

מימוש התחושה והחוויה שעולה מן החיבור – מסע בין טקסטים, בין תקופות ובין זמנים. כך לדוגמה, **מסע על מסע (سفر على سفر)**, החלק הראשון והאחרון של הספר, הוא טקסט שנכתב כפרוזה פיוטית, תוך שהוא מאתגר את כללי הפיסוק המקובלים, סוגה שבאמצעותה ביקש נאטור להעניק לקוראיו תחושה של מסע בלתי גמור. נושא הוא מסע ספק דמיוני ספק ממשי שעורך המחבר עם דמות בדיונית, פדווא חביב, המשמשת אלגוריה לפלסטינים החיים בגולה. מסע זה בין ארצות ובין יבשות נעדר תחושת זמן, ובמרכזו המפגש בין הפלסטיני החי בישראל לבין אחיו ואחיותיו החיים בגולה. לגבי תרגום חלק זה אציין כי אני חב תודה גדולה לחברי ומורי עלי אלאזהרי על ייעוץ וסיוע בשאלות תרגום והעמקת ידיעותי בשפה הערבית בכלל.

החלק השני של הספר, **הולכים על הרוח (يمشون على الريح)**, הוא מעין יומן מסע, שבמרכזו רשמים מביקורים שעשה הסופר בבית שאן בתחילת שנות התשעים. מדובר באוסף מפגשים, כתובים בעיקר כדיאלוגים, שהווייתם חיפוש אחר האדם שמעבר לתוויות הלאומיות והסטריאוטיפים. זו הסיבה שהמחבר בחר בבית שאן, עיירה שבתושביה היהודים דבק דימוי כוללני ושגוי של תומכי ימין ושונאי ערבים; נאטור מבקש להגיע אליהם, לשוחח אתם, להבין אותם ולנסות להשלים עמם. זהו אם כן מסע של פלסטיני החי בישראל אל הוויה ומציאות יהודיות בישראל, יציאה אל הרחוב הישראלי, בשעה שאירועים פוליטיים וחדשותיים מלווים את הסיפור, נותנים לו רקע ומכתיבים עבורו את הקצב. חלק זה מהווה הצצה לעבודתו של סלמאן נאטור כעיתונאי וכמתרגם.

חלקו השלישי של הספר, **הַמְתָּנָה (انتظار)**, המופיע כאן לראשונה, נכתב כפרוזה ותורגם בידי רעו של נאטור, יהודה שנהב-שהרבני. הטקסט נפתח בתיאור מסעו של פועל היוצא בכל בוקר השכם לשוק העבודה בחיפה. החוויה האתנוגרפית מצמיחה מסעות נוספים: מסעם של הפלסטינים מהגדה ומעזה (ערביי '67) לישראל והמפגש עם

פלסטינים החיים בה (ערביי 48); מסעו של הפועל הפלסטיני ומפגשו עם המעסיק היהודי; ומסעו של פלסטיני שעזב את חיפה ושב אליה כעבור עשרים שנה. מדובר בשרשרת נפתלת של מסעות, שבמרכזם ניצבת חיפה, והעיר היא גם הציר שעליו סובבים ענייני הטקסט, תוך שזירות של מקום, זמן, זהות ויחסי כוח.

מהרכבת הטקסטים לספר אחד מתהווה מסע היוצא מן הכפר דאלית אלכרמל ונתיבו עובר במקומות רבים ושונים – בבית שאן, בחיפה, בערי אירופה ובגדה המערבית. מתוך יסוד זה, המסע, נגזרו החלטות העריכה שביניהן היו החלטות לא פשוטות כלל. אלמלא הכרתי את חזונו של נאטור לגבי הספר, ואלמלא קיבלתי את אישורו להחלטות עקרוניות, לא הייתי מעז לעשות זאת.

מותו של נאטור הותיר געגוע בלבם של אוהביו, גם אם היו אלה מי שפגשוהו אך פעם אחת. אני מניח שלכולם משותף הרצון לשמוע עוד מקולו העמוק, ולחבקו חיבוק חם. עם לכתו של נאטור הוטלה עלי החובה להחליט בעצמי לגבי נושאים רגישים בעריכה ובתרגום. ההחלטה העקרונית שקיבלתי הייתה להשאיר בשלמותם את הטקסטים שתרגם בעצמו (הולכים על הרוח) למעט פעולות עריכה מועטות. זאת על מנת לתת לקוראים טעימה מכישרונו של נאטור כמתרגם. נאטור הרבה לתרגם פרוזה עברית לשפה הערבית. יצירותיהם של עמוס עוז, בנימין תמוז ודויד גרוסמן (לרבות הזמן הצהוב) נכללו במפעלות התרגום שלו. נוספו להן שירתו של ח'נ'ן ביאליק ושל יהודה עמיחי, ואף ספרי עיון – ביניהם שיחות על מדע וערכים מאת ישעיהו ליבוביץ'. בחלק זה של הספר, אם כן, הולכים על הרוח, שבמרכזו בית שאן, הרשיתי לעצמי לבצע בעיקר שינויים הקשורים בסדר הטקסטים.

באשר לטקסט שתרגם יהודה שנהב-שהרבני, הרשיתי לעצמי לערוך שינויים רבים יותר לפי הצורך, והגרסה הסופית זכתה לברכתו. השיקול העיקרי באשר לטקסט שתרגם שנהב-שהרבני היה לשמור על

ציר המסע לחיפה, ולכן לא נכללו בו בסופו של דבר מספר מצומצם של חלקים מהספר המתנה אשר לא היו קשורים במישרין לציר זה. גם בתרגומו של שנהב-שהרבני ניסיתי להתערב מעט ככל האפשר על מנת שרוח התרגום שלו – אינטלקטואל ומתרגם שעבד עם נאטור באופן קרוב, פרסם שני ספרים מתורגמים של נאטור, והיה אצלו כבן בית – תשרה על הטקסט.

הערה אחרונה, אישית, נוגעת לסלמאן נאטור. סלמאן, שהיה בין מייסדי חוג המתרגמים ערבית-עברית במכון ון ליר בירושלים, היה נרגש ביותר מן הבחירה בספרו כאחד מהספרים הראשונים שיראו אור בסדרת מפתוח. הוא הביע שמחה רבה על שלקחתי על עצמי את מלאכת התרגום, ואני ראיתי בכך הזדמנות להידוק הקשר בינינו, שהחל עוד בתקופת לימודי הדוקטורט שלי. העבודה עם סלמאן, הביקורים בביתו, ההיכרות עם משפחתו, היו עבורי – כמתרגם שזה ספרו הראשון – זכות גדולה, ואני מוקיר כל רגע שביליתי במחיצתו. אולם זכות זו מהולה בעצב גדול. בכל אחד מהרגעים שעבדתי עם סלמאן על הספר, או כשתרגמתי פרק כדי להראות לו את התוצאה, ייחלתי לצאתו לאור. דמיינתי את עצמי מברך את סלמאן בערב ההשקה, ראיתי לנגד עיני את חיוכו החם, האבהי, וידעתי איך בעלותו לבמה יהדק את משקפיו על אפו ויישא דברים בקולו המהדהד. הוא ידבר על הדברים הקשים ביותר בצורה שתאפשר גם להקשיב; הוא ידבר על אנושיות, על הנתיב לחיים משותפים וצודקים והוגנים באמת. הוא ידבר על כבוד, לימוד והכרה של התרבות והשפה הערבית, על החשיבות של הדאגה לעני, על הצורך להילחם בדיכוי, על הזהות הפלסטינית ועל חוויית הגלות. קולו ירעים כשידבר על עם שראוי לו שישתחרר מהכיבוש ועל עם שחירותו נשללת כל עוד הוא שולט בעם אחר. דמיינתי אותו מדבר על כוחה של הספרות ועל כוחה של תרבות לשנות, לחבר, לקשור. כך דמיינתי את השקת הספר עם סלמאן, ומעולם, בשום תסריט שהוא, לא

חשבתי על אפשרות שהספר הזה, הספר שלו, יראה אור, בלעדיו. אבל לסלמאן היו תוכניות משלו, והוא הסתלק לגן עדן אחר מזה שהקים לעצמו בגינת הבית שבדאלית אלכרמל. הוא אמנם אינו נמצא איתנו, אך הוא ממשיך להלך בינינו, להלך על הרוח, דרך הספרים והיצירות שכתב ושימשיכו לחיות אתנו, כאן, בחלקת הארץ שבין הים לנהר. בספר שמונח לפניכם נוכחת דמותו, ואני אכן מקווה שהצלחתי לעשות עמו את החסד המגיע לו, וכי עמדתי במשימה הכבדה שניחתה פתאום על כתפי.

לסיום, שלמי תודה לכמה חברים ועמיתים, שבלעדיהם הספר הזה לעולם לא היה רואה אור. ראשית אני מודה למכון ון ליר בירושלים, ולמועצת הפיס לתרבות ואמנות, על תמיכתם במיזם של סדרת **מפתוב**, המוקדשת כולה לתרגום ופרסום של ספרות ושירה ערביים, סדרה שספר זה הוא הראשון שרואה אור במסגרתה. אני מבקש להודות אישית לדולין מלניק, שירי לאופר וחוסני אלח'טיב שחאדה ממועצת הפיס, על שהפכו את החלום למציאות ועל שקידמו את המיזם הזה לאורך כל שלביו. תודה כנה שלוחה לפרופ' גבריאל מוצקין, שעד לאחרונה עמד בראש מכון ון ליר בירושלים, לפרופ' שי לכיא, ראש המכון הנכנס, ולשמעון אלון, מנכ"ל המכון – תודה על התמיכה בפרויקט והמחויבות לערכים שהוא מייצג. עוד אני מבקש להודות למכון האירו-ים תיכוני לדיאלוג בין ציוויליזציות, שתמך בפרויקט ובאופן שהוא מייצג.

תודה מיוחדת שלוחה לד"ר טל כוכבי, העומדת בראש הוצאת מכון ון ליר, על שסייעה, לימדה ותמכה לאורך כל הדרך. תודה גם ליונה רצון, המפיקה האחראית, על הסיוע בעיצוב ספרי הסדרה.

תודה רבה ליונית נעמן, עורכת הספר, על העבודה המאומצת שהשקיעה בו, על ההקשבה והזמן, על הסיוע בניקוד הטקסטים ועל הערותיה החכמות והמחכימות. תודה ליפעת מהל על העזרה בשלבי

העריכה הסופיים של הטקסט בנגיעות עריכה עדינות וחשובות. תודה גם לגל קרמרסקי ולהרן מנדל על סיוע טכני בהתקנת הטקסט בשלבי הראשונים.

תודה מקרב לב למייסלון דלאשה, מנהלת המערכת של סדרת **מפתוב**, שעומדת במרכז הכוורת המורכבת ומתאמת את כל הפעולות הכרוכות בהקמת סדרת הספרים ובהוצאתם לאור.

תודה מיוחדת שלוחה ליהונתן נדב (חיליק), שעד סוף שנת 2016 עמד בראש הוצאת עולם חדש, הבית שבו סדרת **מפתוב** רואה אור. אני מודה גם למחליפתו בתפקיד, דורית אקרלינג, ומאחל לכולנו סדרת ספרים משמעותית ומרחיבת אופקים.

תודה כנה ועמוקה לפרופ' יהודה שנהב־שהרבני, יוזם ומייסד סדרת **מפתוב** לתרגום ספרות ושירה ערבית, על חוכמתו, על מסירותו ועל תרומתו אשר לא יסולאו בפז. בלעדיו לא היו באים ספר זה והסדרה כולה לאוויר העולם.

תודה אחרונה למשפחת נאטור היקרה, לנדא, אינאס, איאס, מיראס וע'דיר, על שסייעתם לי כשנזקקתי לכם בקבלת החלטות מכריעות, ועל שנתתם לי דרור ספרותי מלא. תודה שפתחתם בפני את דלתכם ואת לבכם. מי ייתן והספר הזה אכן יצליח למלא משאלה אחרונה, ייחודית, אוהבת אדם, מבבלת, מצמררת, אמיצה ורדיקלית, של אב המשפחה שלכם, סלמאן נאטור, אמן גדול שהלך אל ומעבר לזיכרון, להיסטוריה ולמקום, וש ממשיך את מסעו בינינו גם לאחר לכתו; איש רוח שכתב באומץ על הפצעים הפתוחים שבארץ, אך העז גם לבקש ולאחות אותם.

ספר זה מוקדש לסלמאן נאטור ולרוחו החיה.

יונתן מנדל

ינואר 2017